

Предраг ТОДОРОВИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

teostef@eunet.rs

СРПСКИ НАДРЕАЛИЗАМ ИЛИ ПИСЦИ У „СЛУЖБИ НАРОДА“: ЈЕДНА ПАСКВИЛА

Кључне речи: надреализам, Марко Ристић, ангажовани писци, Бранко Лазаревић, револуција, комунизам, дијалектика, награде, морал.

Апстракт: У нашем раду бавимо се једним аспектом српског надреализма – друштвеним ангажманом надреалиста, како у периоду између два светска рата, тако и у временима социјалистичке револуције. На изразитом примеру Марка Ристића, покушали смо да покажемо шта је значило за ове уметнике, који су се лако и брзо претворили у послушнике новог режима, толико прилежно ангажовање на изградњи новог друштва. Нетолерантност многих њихових јавних наступа парадигматична је константа. Награђивани ордењем, функцијама у култури, дипломатији и политици, чланствима у академијама, књижевним наградама, они су арбитражирали нашом стварношћу деценијама после Другог светског рата. Питање морала оваквих људи једно је од средишњих у раду. Чудним лавирањем, од богаташке и размажене деце, стигли су до позиција какве су се дале очекивати пре у систему из кога су потекли, монархији, него у тој утопији која је била кратког века, претворивши се у задрте комунисте, бар на папиру и у многим својим делима. Колико су и ко од њих били искрено и без резерве у томе, то је питање свих питања. Одговор се може наслутити из њихових есеја, дневника, новинарских чланака, књижевних критика. Зато је њихов књижевни рад, поетски и прозни, остављен по страни, као мање важан за ово наше истраживање.

Љубави и омразе

Марку Ристићу каже Црњански (у јануару 1929) да никога „у тој мери, засад, не воли“ као њега, и напомиње:

У тој мојој љубави нема ни хистерије, нити ичег баналног, она је плод мозга и духа, а повећава је само енглески крој Вашег одела и чистота Вашег понашања. Ја јесам врло осетљив, али ја никада нисам имао сељачке плахости, ни брзоплетости, у критици услуга мојих пријатеља [...] (Поповић 2006: 85)

Од овакве изјаве пријатељства, веома брзо се стигло до анимозитета и отвореног непријатељства. Намерно почињемо ову нашу причу о надреалистима односом двојице

писаца, чије судбине ће се, ускоро, дијаметрално раздвојити. О Црњанском не вреди трошити речи. Данас је свима јасно да се ради о једном од највећих писаца наше модерне књижевности, како прозе тако и поезије, путописа, есеја. О Ристићу ће тек бити говора. Он који ће се следеће године огласити и званично као надреалиста, на челу тог „сјајног друштва“ у коме је било највише Београђана, и то углавном из веома богатих породица (укључујући и њега), арбитража и тада, кад његове позиције нису биле тако високе, бар не у државној хијерархији, и наравно много више у поратном периоду тзв. социјализма. Дете среће, миљеник судбине, али бескомпромисан судија другима, доживеће још за живота, у позним годинама, самоћу и заборав. Кад је умро, на његовој сахрани јула 1984, на Новом гробљу се окупило неколико десетина грађана, са све политичарима. Јер Београд не заборавља: издају, подлост, нељудскост, бахатост. А све то је садржано у лику и делу овог српског папе надреализма. По томе је веома сличан оном француском папи светског надреализма Андреу Бретону.

О каквим људима је реч било је јасно већ 1930, године озваничења српског надреализма, кад су пребили Раку Драинца у класичном уличном обрачунању, јер им се замерио критикујући њихова дела. Аргумент песнице већ тада, а кад су се врата власти, моћи и славе широм отворила, шта се тек онда могло очекивати? Ништа добро, видећемо. Фантастичан је тај психолошки обрт у главама размажене деце богаташа (српских, цинцарских, јеврејских), то њихово углавном салонско кокетовање са комунизмом. Јер неки ће (Коча Поповић, Ђорђе Јовановић) узети пушку и заменити удобност Београда и бања шумом и борбом, неки ће робијати и пре рата. Али већина ће живети и током рата лагодно и прилично безбедно. Они који никад пре рата нису морали да раде, па нису ни радили (осим студија по скупим страним универзитетима, или пискарања по штампи и часописима, седења по кафанама у својим затвореним синекурама, укратко лезилебовићки живот за већину од њих), одједном су листом били за нову власт, и здушно и прилежно су радили на њеном устоличењу. Одушевљени Лењином, Стаљином, Титом, а презирући исте такве диктаторе и убице као што су били Мусолини, Хитлер, Франко, јер, за бога, једни су левичари а други десничари, једни су бели, други црни, сигурно ће се наћи у чуду кад се 1948. морало наврат-нанос одрећи од Стаљина и СССР-а, патрона свим комунистима света. Неки се неће најбоље снаћи у том прегруписању, па ће пасти с коња на магарца брже но што су то очекивали, избачени из дедињских вила, понеко на Голи оток, затвор, понеко на

псеће гробље, понеко уназађен од вила до салонских станова, туђих наравно. Први међу њима Радован Зоговић, ускоро ће му се придружити и Милован Ђилас. Обојица судије и целати најгоре врсте, али са књижевним амбицијама. И пријатељи са надреалистима. Све леви интелектуалци. Култура улице унета у јадни Београд, у осакаћену Србију. Култура гулије, провинцијалаца, сељака и „поштене“ интелигенције, искомплексираних мрзитеља урбаног миљеа, убица и ништитеља, лопова и отимача. У коју ће се сјајно уклопити та београдска деца – надреалисти.

Ево шта ће о инциденту са Драинцем писати надреалистичка камарила те 1930:

Драинац, који „тако свирепо плује на ћифтински морал“, има и свог адвоката који га од нас, од „деце београдске бирократије“ штити параграфима! И, што је најзанимљивије, добио је батине баш од оних које он сматра сенилним и иреалним кабинетским радницима. Сам бандит морао би најбоље знати зашто их је добио. Узалуд сад он, заједно са осталим пискаралима покушава да представи да је у питању нека немоћна одбрана пред његовим чланком „Сумрак сиреализма“ да је то освета „увређених“ који су у „немогућности да побију изнета факта“ [...] (Поповић 2006: 115–117).

Лепо каже наш народ: „Чега се паметан стиди, тиме се луд поноси.“ Ем јуначки нападаше њих неколико једнога, ем се још тиме и јавно хвале. То су могли само људи чији је осећај моћи и тад био силан, сигурни да им нико ништа не може и не сме. Наравно, и људи чији је морал био на ниском нивоу. Да не кажемо – непостојећи. Тако су они „побијали изнета факта“, заправо „пребијали“.

Драинчев адвокат Василије Љ. Петковић, овако их је описао у *Правди* дан пре ове њихове изјаве:

Нападај Матића Душана на једног господина у „Москви“ јасно показује да надреализам престаје бити идејни покрет. Исто тако и догађај са г. Радом Драинцем потврђује инфамност надреалиста. Увређени чланком г. Драинца „О сумраку сиреализма“ а у немогућности да побију изнете факте у томе чланку, они су га напали физички на сред улице и премлатили. Збијени један до другог, њих једанаест на броју, као побеснели сручили су своје штапове на своју жртву... Надреалисти су опасност за Београд, за грађане... Нецентлемени, некултурни, они мора да се огласе за преступнике... Правни поредак, то је основа да слобода добије оживотворење и да човек може да се развије, било у књижевности било у науци. Изгледа да таквог мишљења нису ни Марко Ристић ни Вучо, вође надреалиста. Они су рушиоци чак и онога што ми други не смемо да нарушимо (Поповић 2006: 118).

Колико тачних и пророчанских речи у овој изјави из 1930. године. На примерима оваквих инцидената, јасно је како су се лако сви они могли уклопити у нови систем, у његов људождерски, отимачки и немилосрдан режим, на челу са самопрокламованим маршалом, ускоро академиком, доктором наука, вишеструким народним херојем, љубитељем туђих дворова, жена, луксуза, краљем обести. Јер многи од њих су у обести рођени, у обести и живели, нису баш у обести и умрли. Или, како је то рекао Драинац: „Доћи ће време када ће Марко Ристић, који ову банду разбојника прима у предсобље својих салона, под ударцима истих лакеја осетити сву трулеж своје диктатуре, засноване на парама његових дедова [...]“ (Поповић 2006: 119). Нетрпељивост према неистомишљеницима остаће парадигма односа надреалиста према свакоме ко им није припадао и ко се усудио да их критикује. При том, они се никад нису либили најпрљавијих критика туђег рада.

Ево како се завршава, већ 1932, врло пријатељство између Ристића и Црњанског, који му пише следеће:

Драги Марко, и ако то нисам желео, чини ми се да ћу бити приморан да, пред јавношћу, расчистим са Вама своје књижевне рачуне. Пошто ви припадате групи која не дели литературу од приватног, а и ја не волим, ако до сукоба дође, да се обазирем, то Вас молим да овим писмом прекинемо наше буржоаско пријатељство, разуме се све до његових и најбаналнијих знакова (Ристић 1987: 383).

Узрок оваквом писању Црњанског јесте Ристићев текст „Против модернистичке књижевности“, објављен исте те 1932. године, у коме он пише следеће:

Муве у нафталину. Тако је Милош Црњански постао лауреат свих могућих награда које у овој варошици постоје, у овој нахереној и расплинутој старинској варошици наше литературе, где се иста три-четири ратирана литерата непрестано појављује по разним одборима, седницама, конференцијама, удружењима, млекарницама, клубовима, парастосима, изложбама, отварањима, затварањима, премијерама [...] Њихова улога није лака: шака јада, а треба да изиграва некакав разгранат и богат културни живот (*Исто* 1987:155).

Но, ништа чудно за Ристића, који исте те године у писму Кочи Поповићу каже: „Матић (с којим не говорим) је једно сасвим последње каквоће говно. Мима (с којим сам врло пријатељски) понаша се бедно – а Ној, Костић, П. Поповић, Давичо – све то не вреди ни по луле дувана...“ (Поповић 2006: 141) Или, у другом писму: „Био је чак један

експликативан састанак – Аца, Мима, Матић и ја где се Матић држао непојмљиво бедно и курвински, али причао после како је био бескрајно супериоран“ (*Исто*: 143). Шта рећи? Нетрпељивост према свему и сваком ко се усуди да мисли и дела другачије. И шта је онда могао један Црњански да очекује после рата? Да га Ристић прогласи за мртвог (песника) иако је био жив, у свом отужном есеју „Три мртва песника“¹, који је лукаво објавила ЈАЗУ 1954, и чији је дописни члан он већ био! Улазак на мала врата хрватске културе, и уз помоћ свог дугогодишњег пријатеља Крлеже. Као награда за прилежно уништавање српске културе и цивилизације?! Или бар њено прекрајање по мерилима комунизма-надреализма. Необично је да му САНУ никад није отворила своја врата, као што је необично да је од свих надреалиста једино Матић био припуштен у ту установу, која је после Другог светског рата изгубила готово сваки кредибилитет, што се избора чланова тиче, полтронским примањем Тита и Кардеља за своје чланове. Још један надреалиста, Давичо, постаће дописни члан ЈАЗУ! Занимљиво! Заправо два главна букача и дрекача надреалистичка била су идеални чланови те знамените институције. Не може бити случајно.

Како суспрегнути очиту сујету, завист према неком ко је, то је морало бити и Ристићу јасно, бољи као писац. Како у том међуратном периоду, тако и у времену у којем живимо, читав век после ових догађаја. Али Ристић је одувек подлегао ниским страстима, које никад није био у стању да држи под контролом. Свакако да је такав карактер морао доћи до изражаја у часу прикључења комунистима на власти. Човек без морала је био најпожељнија категорија људи за те нове власти. Управо такав је био Марко Ристић. А три мртва песника? „Гледам их сад, три су песника, три аутентична песника. Гледам их, фантоме. Имао сам три пријатеља, три песника. Три судбине. Говорим о мртвим песницима, о мртвим пријатељима. Говорићу о томе како умире поезија у живом песнику, како умире пријатељство?“ (Ристић 1987: 315). Питамо се да ли је Ристић имао на крају живота иједног јединог пријатеља, осим Шеве? И питамо се како је и кад је умрла поезија у живом Ристићу? Јер тад кад је писао овако (1954), она је била мртва у њему. И јако добро је знао да су сва три наречена песника боља од њега. Као уметници, па и као људи. Двојица бивших пријатеља, Срба, у емиграцији. Растко у њој и умире, а да Ристић (свакако у позицији да може) ни прстом није мрднуо да му омогући повратак у земљу. Напротив. Ристић се не либи да касније објави Петровићево писмо, упућено њему из Вашингтона 1945. године у коме га моли да му помогне да се врати

---

¹ Реч је о Црњанском, Растку Петровићу и Полу Елијару.

у отаџбину. На које никад није одговорио. Његов коментар Растковог писма је толико гнусан, да не желимо да га овде преносимо! Црњанског враћају под старе дане да овде умре. А свака његова књига из старости празник је књижевности, за вијек и вијекова. Како је то могао мртав песник, питамо се? До краја живота Милоша Црњанског њих двојица неће се срести, у малом Београду. Елијар, уз Арагона највећи песник француског надреализма (обојица међу највећим песницима Двадесетог века), неопростиво је погрешно што се ставио на Стаљинову страну у оном фингираном сукобу Тита и Џугашвилија. Добродошао у амбасадорску резиденцију Ристићеву док су били на истој линији, стаљинистичкој наравно, сад је прокажен и мртав. Као песник и пријатељ. Јер Тито и идеологија су важнији од поезије. Заправо, свака реч овог писанија више говори о аутору него о предмету његовом. Шта, између осталог, замера Растку?

Он је већ краљевски дипломата, то јест у служби једног државног апарата, једног режима, једног друштва, једног трулог и сировог света. А тај свет од њега захтева, тај свет, на овај или онај начин, од сваког песника захтева напуштање. Издајство свега оног, сјајног или тамног, јасног или мутног, али увек чистог, људског и кад је немилосрдно [...] (Ристић 1987: 361).

Да је било ко други ово написао, па да прогутамо. Али, Ристић Марко! Браваров дипломата, „у служби једног државног апарата, једног друштва, једног трулог и сировог света. А тај свет од њега захтева, тај свет, на овај или онај начин, од сваког песника захтева напуштање. Издајство свега оног, сјајног или тамног, јасног или мутног, али увек чистог, људског и кад је немилосрдно“! Можемо га само поново цитирати. Као да пише о самом себи, кријући се иза лика и дела Растковог?! Да поновимо – бољег песника и човека од себе. Да ли је Ристић негде у дубини свог измученог бића то знао? Није немогуће. Он, истински слуга тог људожерског режима, тог перфидног Загорца претвореног у карикатуру сопствене кичерасте величине, да ли је понекад осећао грижу савести, сопствени неморал, своје посрнуће у благо ништавила постојања. Он амбасадор. Он академик. Он судија. Он надреалиста. Претворен такође у сопствену карикатуру, дворску луду, лакеја. Коме у предратном Београду нико није био добар, а сад у поратном, одједном му импонује друштво из којекких забити придошлог олоша. Црњански, његов бивши пријатељ, и свакако одличан познавалац Маркове личности, о њему, такође после рата, изјављује следеће Драгану Аћимовићу, песнику из Јоханесбурга:

Ха! Марко, господско дете, тако је мислио и још мисли, а комуниста са душом једне праље... Марко је једна ситна душа... Марко никад није успео да напише нешто оригинално. Увек се дивио правим уметницима, а дивљење према мени претворио је у мржњу. Сада обожава Крлежу. Он увек мора неког да обожава... (Поповић 2009: 182).

Свакако да ни Црњанском не фали отрова у његовом перу, али суровост овог описа Ристића није без много нетачности. Ристићева „Три мртва песника“ су, заправо, његов коначан обрачун са модернизмом и модернистима, са бољима од себе. Остају као трајан белег његовог посрнућа, уметничког и људског.

Но, вратимо се неким јавним размишљањима главног теоретичара, па и идеолога српског надреализма, од пре рата. На пример, у есеју карактеристичног наслова „Против модернистичке књижевности“ из 1932, Ристић пише:

И једном модернисти је очигледно да онај цвркулт птица и она врњачка блех-музика која у душу улива благу и оплемењујућу помисао на божју доброту, немају никакве везе са смислом модерног доба, али модерниста је уверен да је довољно прикачити и његовој мисли, ономе што му служи уместо мисли, малу и слатку кифлу једног *с* (управо једног *ч*, јер ова вилинска метафора има смисла само у ћирици), баш оног *с* двоструко подареног Слободним Стихом, коме неће ништа сметати (особито откако је велики модерниста Ф. Т. Маринети прогласио „речи у футуристичкој – читај сад у фашистичкој – слободи“), коме слободном стиху дакле неће ништа шкодити да остане грациозно деколтиран *лободни тих...* и тиме је *мисао* модернисте постала *смисао* модерног (Ристић 1987: 150–151).

Ристић разумева појаве првенствено кроз призму искривљеног огледала идеологије којој се приклонио из своје безбедне удобности богаташког сина. Типичан примерак салонског комунисте, бахатог културтрегера који мисли да му је све дозвољено, он одашила своје отровне памфлетске стреле против сваког ко му се могао наћи на његовом путу славе, књижевне, наравно. Та идеологија, видећемо из следећег пасуса, заклон је за сваку његову „мудрост“, за сваку његову простоту, али и глупост и нетачност. То би се могло посматрати из перспективе авангарде, као лакмус сваког истинског авангардисте, као допуштена уметничка слобода по себи неког ко је, искрено, у души, авангардан. Но, Ристић то никад није био, чак ни кад је исписивао странице и странице авангардних умотворина.

Његовим животом највећма је владала поза, извештаченост и комплекси. Ова његова спрдња са слободним стихом футуриста само је одраз таквог карактера. Наравно, циљ ове вакеле није му недостижни Маринети, милитариста и фашиста, свакако, не. Мета му је, крајња, Тодор Манојловић, неко много ближи физички, који може и прочитати ове редове.

У свом Слободном Стиху, модерниста, приказујући само крезубост свога над-ја и прљаву запуштену помијарску решетку своје психичке цензуре, сведочи о оној истој деформисаности свог сопственог смисла, о оној истој успелости пресађивања „категорије господара“ из социјалног у индивидуално, о оној истој бесмислености пред модерним, шугавости пред дијалектиком [...] Смисао модерног, захтеви модерне свести и *модерног морала* остају му недостижни. Говор постојања, *који се само кроз дијалектички материјализам може разумети*, остаје неразумљив модернисти, и на најактуелнија питања он одговара насумице, лупетајући (*Исто*; курзив П. Т.)

Ристићев кредо, његова Библија, исказује се у претходним реченицама. „Модерни морал“ је онај који већ тада царује његовим светом, а доћи ће, рекосмо, најбоље до изражаја у спрези са комунистима на власти, људима лажног морала, свакако. Јер једно су говорили, друго мислили а треће радили. Од почетка до краја своје владавине неморала. Са таквим полусветом Ристић се савршено уклопио и разумео. И остаће вечити непријатељ модерниста и авангардиста, он који се само тако декларисао накратко, осетивши у надреализму своју снагу, и могућност некаквог продора у забран њему неприродан и несвојствен. Дијалектички материјализам и авангарда, једнако као и фашизам и нацизам и авангарда, једноставно не иду руку под руку. Свака тоталитарна идеологија гушила је слободу. Слободу мишљења и слободу стварања. Да ли ће се Ристић после рата бунити против наметања соцреализма у уметности нових власти? Тешко. У својој амбасадорској помпезности, апсурдној налик главном јунаку *Краља Ибија*, он ће запасти у класичну прелест опијености влашћу и моћима исте. Разумемо што су у то исто западали никоговићи из нигдина. Али он, београдско богаташко дете!? Комплекси, и само то. Ниједан нормалан и зрео човек не би то могао себи допустити. Сујета, увек и на сваком месту.

Крај све своје суптилности и етеричности, полутански идеализам „новог“ (браћен кукавно од стране оне мале незналице, мозгића у шпајзу, а нешто емфатичније од стране оног генералног паракувара у великој кујни романско-словенске кукултуре, куку-туре, куку-тодоре, да, реч је баш о Ф. Т. Манојловићу!), тај идеализам, па позивао се он на Ничеа на Достојевског или на Малармеа, остаје

потпуно исто толико ван тог смисла модерног, служи истом назадњаштву као и рационализам или побожност „старог“ (Исто).

Овако поентира Ристић Марко, *arbiter mundi*, јако љут човек. Много намучен мислилац. Много оптерећен својом величином. Кад му мета нису Црњански, Петровић, Винавер, његови саборци надреалисти, Драинац, онда је добар и Тодор Манојловић. Било ко, заправо. Само да се уједа, да се кевће, да се чује његов лавез. И оно што је карактеристика, још једна, оваквог његовог дискурса, јесте потпуни недостатак ХУМОРА! Све се схвата преозбиљно, како код тате Бретона, тако и код детета му Марка. Сваки његов покушај да испадне духовит и оригиналан, јалово звучи и промашује мету. Коначно, сам Ристић се о хумору изјаснио у младости овако: „Хумор као животни став је недржљив, неиздржљив. Он не може бити морална позиција, јер као позиција уопште не опстаје у заједници, у времену“ (Ристић 1987: 163). Тад му је, 1932, тридесет година. Тај човек ће до краја живота остати смртно озбиљан, преозбиљно схватајући живот и своју улогу у њему. До те мере да ће навијати за убијање политичких неистомишљеника, кад је био у позицији да то може. А могао је, окружен осветницима и мрзитељима Београда, Србије и Срба, тзв. „комунистима“. На челу са Ј. Б. Титом. Никоговићем. Али откуда у Марка Ристића, Београђанина, ваљда и Србина, таква омраза, такав бес, мржња, жеља за осветом? Ко му је и када толико учинио нажао, затукавши људскост у њему, претворивши га у послушника те шумске братије? Мама и тата, жене у његовом животу, пријатељи – ускоро непријатељи? Има једна фотографија, заправо две, из његовог детињства. На једној су га родитељи обукли у женску хаљиницу! На другој је у униформи Наполеона. Да ли се између та два пола крије тајна његове личности – неостварени мушкарац и наполеоновски синдром. Један од најчешћих у психијатрији.

Такав *tour de force* критичко-уметничког става Ристићевог није ни први ни последњи у његовом животу. Јер надреалисти, па и српски, морали су деловати у оквирима авангарде. Којој је претходила модерна. Док још нису били надреалисти, били су управо модернисти, дивили се Црњанском, Растку, Винаверу, како је то тачно запазио Гојко Тешић. Њихов стваралачки ангажман из тог периода „говори у прилог тези о томе како су ови потоњи надреалисти управо у својој првој песничкој фази били, заправо, модернисти, превратници и заговорници ’новог духа’“ [...] (Тешић 2009: 403). Фрактуре мисли су увек биле

радикалне, код наречених надреалиста, њихови заокрети оштри и потпуни. Тотална негација самих себе, негирањем других. Негација свог претходног рада, мисли, идеја, младости. Јер „у време када с великим одушевљењем прихватају модернизам/авангарду двадесетих година надреалисти су саставни део тог стваралачког пројекта промене света уметности“ (Тешић 2009: 407). Сами надреалисти ће то време прекрстити у преднадреализам, одбацујући сваки други (па и сопствени) поглед на свет. На таквој искључивости ће наставити током читавог живота да праве уметничке и друге каријере. А у свему томе ће предњачити Марко Ристић, не без разлога средишњи лик ове приче. „Његово деловање представља облик антимодернистичке парадигме у српској књижевности новијег времена, али и неку врсту антиномичности у тумачењу и дефинисању модернизма“ (*Исто*). Ми бисмо додали и готово схизофреног односа према другима, па и самом себи, једног још увек младог човека, али овај пут надреалисте, ма шта то значило у Ристићевом случају?

О том парадоксу писаће и Јован Христић, јасно дефинишући чудне антиномије наших надреалиста, и њихов јалов покушај да успоставе „диктатуру поезије“. Па кад нису успели са диктатуром (своје) поезије, добра им је била и диктатура пролетаријата. „Начин на који су се обрачунавали са својим противницима (већина њих, не треба заборавити, била је по таленту и по интелигенцији далеко испод доброг дела надреалиста који су двадесетих и тридесетих година представљали интелектуалну елиту Француске) то најбоље показује“ (Христић 1994: 225). Дуго се чекало да се неко усуди да пише овако објективно о српским надреалистима (Христић ове редове пише 1968!), и то док је већина њих још увек у животу. А да се доводи у питање њихов таленат и интелигенција, требало је много смелости.

Они никада нису дискутовали, већ су анатемисали; нису никад могли да замисле како је свет довољно широк да бисмо у њему сви могли не бити у праву; њихове полемике нису биле полемике са мишљењима која имају права да постоје колико и њихова, већ су биле пресуде у којима се они нису узтезали од епитета (што је најбољни знак слабости) (*Исто*).

Та искључивост остаће њихова главна карактеристика у понашању према свету. Уз све оне друге негативне особине, које набрајамо у нашем раду. И што је време више одмицало, негативно се појачавало, код оних који су до краја остали на том фронту, пре свих код Ристића, свакако и код Давича. Ђорђа Јовановића је само прерана смрт спречила

да буде у том колу до дубоке старости, ојађени старац, борац за не зна се више шта: истину, уметности, благоутробије, останак у средишту збивања? Они који су анатемисали литературу другачију од њихове „настављају да пишу своје текстове и објављују своје дневнике (као да је дневник ближи животу од литературе: он је у ствари једна од најлицемернијих литерарних конвенција)“ (Христић 1994: 228).

Уопште, кад год су надреалисти покушавали да свету објасне свој став, критички, према другом, према другим појавама и људима, све је звучало банално, досадно, шаблонско. Или су зуби избијани, или су људи убијани, после Другог светског рата. Погото данас, из перспективе света који се толико променио, из перспективе пропалих тоталитарних експеримената, укључујући југословенски комунизам који се срушио као кула од карата (што и јесте био), чији су интегралан део били, коме су служили, искрено или неискрено, небитно је. Да су се обилато окористили сластима власти, непобитно је. Већина њих. Да су данас, упркос бројним покушајима истраживача, домаћих пре свега, да их ставе у исту раван са светским авангардним појавама, пре свега надреализмом, полако пали у заборав, чињеница је која се не може негирати. Њихов назови интернационализам, патворен и неискрен, заправо ограничен идеологијом којом су се хранили, увек је падао у воду кад би се та идеологија испречила између њих и Европе. На баналном случају отпадања Тита од Стаљина, показали су своје праве позиције. Заправо, модеран морал, како то рече Ристић. Прво отклон од СССР-а и држава источног блока, потом паралелно разлаз (идеолошки) са надреалистичком матицом. Бретоново кокетовање са Лавом Троцким² такође је индикативно за позиционирање покрета у односу на назови револуцију. Перманентна револуција Троцког окончана је ударцем будака у главу, револуција Лењина и Стаљина тровањем, уз претходни страхотан терор и масакр недужних, уз прогон, прве концлогоре, Титова пљачком, убиствима, хапшењима, издајама, грађанским ратом, концлогорима наравно, Бретонова надреалистичка гротеском богатих старца, академизмом, понављањем, каноном претвореним у догму. А издаја „другова“ француских, њихово окретање Стаљину, била је довољна да се те фамозне везе српског надреализма са француским побркају и покваре. Шум на везама, трајан. Јер, код таквих компромиса нема.

---

² Оно се одиграва у безбедној даљини Мексика, у који Бретон јуначки бежи 1940, из поробљене Француске. Није му падало на памет да ратује за домовину. Вратио се кад је рат завршен. Комуниста од главе до пете. Надреалиста од пете до главе. Он који ће после Првог светског рата критиковати дадаисте што су побегли од рата у сигурност неутралне Швајцарске, што су били пацифисти!

Што су и најавили много пре тих догађаја. Ево шта нам пише читава булумента, њих једанаесторица, фудбалски тим београдских надреалиста.

Цео један свет против целог једног света.

Свет бесконачне дијалектике и динамичке конкретизације против света мртвачке метафизике и апстрактне и задригле статичности. Свет ослобођења човека и несводљивости духа против света репресије, свођења, моралне и друге кастрације. Свет неодрживог некористољубља против света посесије, комфора и конформизма, кукавне личне среће, осредње себичности, свих компромиса (Вучо, Давичо и др. 1994: 369).

И тако даље и тако даље, бесконачно. Текст „Позиција надреализма“ писан је 1930. године. Потписала га је, практично, читава београдска скупина. Парадокс је да све оно што они нападају у њему – репресија, морална и друга кастрација, посесија, комфор, лична срећа, себичност, компромис – постаје реалност Титовог режима. А они његов део, понављамо. Верне слуге. „Доследност“ је очигледна! А досада присутна. Свеприсутна! Кад се чита овакво штиво. Цео живот, добар његов део, присиљавали су нас да читамо овакве бедастоће, баналне, као део школског и факултетског програма, саставни део те лажне идеологије марксизма, којој се готово сви француски и српски надреалисти приклањају. Силовање мозга и здраве памети. Лажне биографије „вољених“ вођа, лажне историје НОБ-а, лажне флоскуле о братству и јединству, самоуправљању, несврстанима. Све нестало нетрагом, прохујало дијалектички.

Слепило и ускоумље идеологије којој су се српски надреалисти приклонили, онемогућавало их је да сагледају ствари и људе заиста онаквим какви јесу. Стално та копрена марксизма/лењинизма/титоизма, непрестано сврставање људи у лево и десно, увек осуда десних од стране левих. Да ли је заиста Црњански био такав фашиста, а Ристић толики комуниста? За потоњег, ту нема опроста, јер наш судија милости нема.

У ствари и поред свих одјека поезије у ономе што су после написали,³ Црњански и Растко Петровић престали су да буду песници, а остали су књижевници и даље, наравно, што значи да су сад могли

---

³ Ристић мисли на 1924. годину, нимало случајно. Тад је озваничен, коначно, надреализам као покрет. Тад се, по њему, променила поетска и поетичка парадигма свеколике уметности, јер тако су прогласили надреалисти. А он је један од њих. Арбитар. Те је, по њему, „модернистичка“ књижевност „умрла“. Осим надреалистичке, наравно. То је, за њега, једина могућа, једина достојна и једина права уметност. Само она садржи истинску поезију. Све остало је промашено, превазиђено, заостало. Искључивост, увек и заувек.

бити чиновници у једном друштвеном и државном апарату инкопатибилном са поезијом [*sic!*] (Ристић 1987: 365).

И даље Ристић као да пише о самом себи, чиновнику, службенику новог државног апарата, у коме је поезија у првим поратним годинама била сведена на хвалоспеве, полтронске, властима, на партизанске песме „по шумама и горама“, „друже Тито ми ти се кунемо“, на литерарно нижеразредне творевине Мире Алечковић, Пунише Перовића, Родољуба Чолаковића, Франце Бевка, Владимира Назора, на музику коју компонују на такве творевине Оскар Данон, Никола Херцигоња, итд. И поново, време је судија. Шта је остало од ових партизанштина? Ништа. Ко их се сећа? Нико. Где су данас поезија Црњанског и Растка Петровића? Високо на пиједесталу најбоље српске поезије. Али, да није квалитет онога што други пишу примаран Ристићу, открива следећи цитат његових умотворина:

Чињеница је, шта више, да је то био случај са свима нашим „модернистима“ без изузетка: *сви су отишли удесно, и тако су сви изневерили поезију и себе*, бар своју виртуелност (Светислав Стефановић, Тодор Манојловић, Сибе Миличић, Тин Ујевић, Милош Црњански, Растко Петровић, Ранко Младеновић, Бошко Токин). А чињеница је, са друге стране, да су надреалисти, који не само да нису изневерили поезију него су и њу саму и њен морални диктат идеализовали до апсолутног, до апсурда, – *отишли на супротну страну, у комунизам* (Ђорђе Јовановић, Александар Вучо, Оскар Давичо, Милан Дединац, Ђорђе Костић, Душан Матић, Коча Поповић) (Ристић 1987: 365; курзив П. Т.).

У том грму, комунистичком, лежи зец Маркове дијалектике: само леви(чари) су добри песници, само је њихова поезија (њен морални диктат, ма шта то било?) исправна. На претходном примеру „партизанске“ поезије, подсетили смо се у шта се извргло ово Ристићево правило о писању поезије, чији је „морални диктат идеализован до апсолутног, до апсурда“! Свакако да су сви побројани (као и многи други неименовани) творци таквих удворичких стихова, прозе или музике, слика, филмова, позоришних комада, по Ристићу, вреднији и важнији за српску књижевност и уметност од оних који су „скренули удесно“. Нигде он то неће рећи, знајући колико то не може бити тачно, али лакејство његовог писања, и пре и после рата, једнако је одурно и љигаво. Писац у служби народа: радника, сељака и поштене интелигенције. Марко Ристић – надреалиста. И „Три мртва песника“, тужно

сведочанство Марковог пада, коначног пада човека, отпалог од Бога и од људи. Сведочанство препуно горчине, једа, гађења. „Обманутог, слабог, туђег човека однео је немилосрдни, праведни ветар историје“, каже он о свом бившем пријатељу Растку Петровићу, тад већ и почившем. Колико потребе да оправда себе и своје негирање сопственог ја, своје понижавање пред комунистичким фалангама. Јадни Марко. Али зато неће пропустити да похвали Ханифину књигу *Српски надреализам*, чим се појавила 1966. године. Године у којој су умрли Бретон и Дединац, повод за туговање Ристићево. А Ханифина књига, одишући сва од комунистичког миља, још увек владајуће идеологије Југославије, у којој то дело настаје, није могла а да не поентира тријумфалним закључком да је, ето, српски надреализам, до краја остао доследан комунистичкој идеји, у служби револуције, за разлику од француског, који је то престао чинити већ 1933. Наравно да је политичка манифестација надреализма, по њој, испала битнија за покрет, за његово постојање, од уметничке. Јер „мада ова умјетност напредује и доноси и даље зачудна и магична индивидуална дјела, колективни надреалистички покрет, са својим ставом према свијету и људима и људској судбини [...] налази у овој промјени сигурне клице свог распадања“ (Kariđić-Osmanagić 1966: 323). Чудно је то што се и српски покрет распада у то време, иако се окренуо комунизму. Шта је онда тачно? Осим чињенице да ауторка своје дело пише у таквом друштвеном систему где је било више него опортуно тако писати. Полтронска наука придружује се удворичкој уметности, иде с њом руку под руку. Више није добар ни Бретон, дојучерашњи маг, папа, обожавани лидер. Па ко онда ваља? Одговор се да наслутити!

Југословенска солуција, са свим личним разликама и постојањем фракција, јединствена је. То се најбоље уочава када се погледа шта је надреализам представљао на најширем плану за југословенску књижевност и умјетност послје другог свјетског рата. *Тај став као теоријску цјелину у првом реду представља Марко Ристић (Исто: 324, курзив П. Т.).*

То је нама наша борба дала, да имамо Марка за узора. Ето зашто је он и средишња тема овог текста. Његова доследност, надреалистичко-комунистичка, нема премца међу другим српским надреалистима. Њихове судбине се, и пре и после рата, прилично разилазе. Неки и пре рата робијају (Ђорђе Јовановић, Давичо, Поповић), Коча одлази у Шпански грађански рат, па у Други светски, постаје генерал, политичар високог ранга у Титовом

строју, све док га друг маршал није откачио. Неки одлазе у иностранство у емиграцију (Ване Бор), где и умиру. Неки гину на глупав начин, ако је то тачно, од руке ослободилаца Београда 1944. године (Радојица Живановић Ноје). Неки гину у НОБ-у (Ђорђе Јовановић). Неки проводе ратне године у заробљеништву (Слободан Кушић, Милан Дединац). Неки су постали научници: лингвиста (Ђорђе Костић), економиста (Никола Вучо), палеонтолог (Бранислав Миловановић). Коначно, неки су од почетка били и писци, аутори прозних и поетских дела, и то су остали до краја живота: Вучо, Давичо, Дединац, Матић. Они су и најзначајнији књижевници у београдској надреалистичкој групи. О њиховом друштвеном ангажману после рата нећемо овом приликом. Но Ристић нити је робијао, нити је ратовао. Безбедан, склоњен, мудровао је, арбитрао, писао, теоретисао. И светио се, кад је за то добио могућност. Зашто, то само он зна!

Тачно је да је до те, 1966. године, кад нам Ханифа ово пише, надреализам био једино што се од предратне авангарде признавало у Југославији. Нити је она познавала дела других српских авангардиста, нити су је занимала. За Мицића, Драгана Алексића, има места само у фусноти, а и ту са ниподаштавањем и незнањем. Пољанског ни не спомиње, није вредан помена, баш као ни Бошко Токин. Монија де Булија, нашег истински првог надреалисту, аутора првог аутоматског текста српске књижевности, такође и београдског дадаисту пре тога, једва да спомиње. И Драинац се једва провукао у књигу, капиталну је ли, за све домаће проучаваоце надреализма и само и једино надреализма. Дадаизам је само преднадреализам, једнако као и други изми, а постнадреализам, ваљда свеколика уметност поратна?! Заборавља се утицај не само дадаизма, већ и експресионизма, на развој надреализма. Но, истраживачка траљавост (интенционална или не) није карактеристика само ове студије. Рецимо, Слободан Ж. Марковић пише студијцу за школску употребу, *Надреализам* (1980), која врви од нетачности и произвољности. Чак ни тада познавање авангарде није било темељно у неких наших истраживача. Заправо, пре би се могло назвати незнањем. А говоримо о универзитетском професору! Слична је ствар и са Јованом Деретићем, чија *Историја српске књижевности*, из 1983, такође, обилује нетачним информацијама, кад се ради о авангарди. Универзитетски професор, такође. И Драган Јеремић, први аутор књижице (30 страна) о овом покрету у нас, названом једноставно *Надреализам* из 1957, такође пише са ограниченим знањима, како о томе тако и о другим покретима авангарде.

Универзитетски професор, такође. Па ако професори који је требало да подучавају студенте нечему не знају то о чему пишу и говоре, како ће онда то њихови ученици знати?

Човек пева после рата, а неки плачу и косе чупају

Ево како је један сведок видео долазак нове власти у Београд, октобра 1944. године. Реч је о Бранку Лазаревићу, интелектуалцу и становнику Београда.

Чух да су, можда, совјетске трупе дошле под Земун. С њима дођоше и Титове војске пуне Хрвата, Далматинаца, Босанаца, Личана, Црногораца и, после њих, и дуге поворке ненаоружаних Тамнаваца, Колубараца и других, које, уз стоку, потераше на Београд. Руси беху питоми и простосрдачни, али ови „наши“ уђоше љуто и осорно као да се свете [...] (Поповић 2011: 11–12).

У сличном тону наставља наш сведок: „Нема судова, нема закона, нема полиције. Све је у рукама комесара по квартовима, који понешто саслушају и суде, и појединаца, за које ови и не знају, који раде са пушком, на своју руку и за свој рачун. На све стране потпуно безвлашће“ (Поповић 2011: 13).⁴ То безвлашће или закон јачег, владаће још годинама после доласка ових „осветника“. А полтрони већ хватају позиције. Зоговић објављује своју „Песму о биографији друга Тита“, а Марко Ристић на целој првој страни *Политике* 13. новембра чланак „Смрт фашизму – слобода народу – Издајник Дража Михаиловић и његови фашистички саучесници.“ Мало касније, 27. новембра, Ристић ће објавити уводник у истом листу, који је онда и после тога, све до данас, увек био и остао у служби актуелног режима и власти, „Заједно су пошли у смрт они који су заједно пошли у злочин“, а поводом осуде на смрт 105 угледних Срба, међу којима и писца и лекара Светислава Стефановића. Казна је, наравно, одмах и извршена. Тако је почео наш крвави Термидор, век и по после оног француског, мање од три деценије после оног совјетског. А колико су писци, или бар они

---

⁴ Бранко Лазаревић спада у оне дуго заборављене и прећуткиване интелектуалце, писце и мислиоце. Поповић користи изводе из његовог *Дневника једнога никога*, изашлог 2007. године у издању Завода за уџбенике. Два тома садрже записе из периода од 1942. до 1947, значи времена окупације и револуције, кад се усталичују нове власти, кад комунизам смењује монархију, и кад ти нови владари почињу свој крвави осветнички пир, чија ће жртва бити и Лазаревић, који је изгубио жену и два сина, слободу, и заћутао, бар јавно. Дневници су откривени у његовој заоставштини, постхумно. Учесник многих културних збивања између два рата, каријерни дипломата, познаник многих наших писаца и политичара из тог периода, политички и филозофски мислилац, естетичар, књижевни и позоришни критичар (прве текстове објављује још пре Првог светског рата), допао је под старе дане затвора у комунизму, изгубио грађанска права.

који су претендовали да то буду, доприносили овом немилосрдном крвавом пиру нових власти, сведочи и Зоговићев текст у *Борби* (1. децембар) „За мач и за перо“, у коме именује писце „квислинге“: Владимира Велмара Јанковића, Светислава Стефановића, Тодора Манојловића, Јеју Илића, Момчила Милошевића, Десимира Благојевића, Милана Кашанина, Светомира Николајевића. Тако ће бити ухапшен и стари песник Сима Пандуровић, кога ће у некој изненадној посети затвору препознати Слободан Пенезић Крцун и упитати: „Јесте ли ви онај песник Сима Пандуровић? / Јесам. / Па откада сте ви у затвору? / Од ослобођења“, одговорио је не без ироније песник. Јер то ослобођење, за многе је значило смрт, затвор, прогон, а у најмању руку отимање имовине и свега стеченог мукотрпним радом. Наравно, врло брзо је почело раслојавање становништва. Они привилеговани, у које су спадали сви они које је навео Лазаревић, освајали су виле, луксузне станове, са све намештајем, сликама, књигама и послугом. А њихови власници смештани у кокошињце, у станове отете другима, али са више породица доспелих са разних страна земље. Намерно су стављали примитивне дођоше, партизане, заједно са старим Београђанима, у исти простор, што сјајно описује Боба Селенић у роману *Убиство с предумишљајем*. Борислав Пекић ће то тачно оценити: „Уместо слободе добили смо другу окупацију“ (Поповић 2011: 18). Заиста, многи ће ту промену власти и тзв. револуцију доживети као нову окупацију. С тим што је фашистичко-нацистичко-ушашка трајала четири године, а ова, у разним видовима, траје до дана данашњег. Писци, многи, платише главом своју наводну издају, а многи скончаше свој живот у емиграцији, у којој су се и затекли почетком рата. Ни криви ни дужни, али им је било јасно да за њих нема места у том новом систему вредности. Лазаревић, који је типичан пример оних припадника „поражене буржоазије“, „непоштене интелигенције“, тзв. деснице,⁵ и страдалник због тога, имао је шта да каже на тему људских слобода: „Демократија је динамична, тиранија статична, револуција је апокалипса страха“; „Кад слобода ућути, ућути и велика уметност. Уметност је биљка слободе“; „За уметност је најпогоднији систем пуне демократије са пуном

---

⁵ Овакво етикетирање је остало до данас омиљена поштапалица свим тзв. слободумним левичарима, заправо продавцима магле, који у том магловитом чардаку слободно краду, лажу и убијају, по потреби. Јер, понављамо, никакве разлике нема између левог и десног екстремизма, између злочина почињених у име једне и друге идеологије. Не постоји добар и исправан тоталитаризам, нити човечан диктатор. То нису ни Хитлер, ни Мусолини, ни Стаљин, па ни Тито. Ни фашизам, ни нацизам, ни комунизам. А дојучерашњи „комунисти“ сад су листом, бар у нас, постали „демократе“, и од некадашњих политичких подобника претворили се у политички коректне креатуре. Гласноговорнике оних који плате више у датом тренутку.

слободом за елиту“ (цитати из Лазаревићевих *Сабраних дела*). Као активан учесник политичко-дипломатских збивања између два светска рата, а неми сведок поратних промена, рекао је и следеће:

Ратови и револуције новијега доба пореметили су односе у свету и децивилизовали човека, чак и грађанску елиту. Комунизам и либерализам читаво човечанство претварају у гомилу, враћају у примитивизам и бацају у један нови варваризам. Европске масе се враћају гомилама. Европљанин је постао човек гомиле (Лазаревић 2007: 347).

Он је пример суште супротности београдским надреалистима, људске, моралне и интелектуалне. Стога ће Палавестра написати о њему ове редове:

Према политичким расправама, нађеним у оставштини, види се да је Лазаревић био искрен српски родољуб и да није био шовиниста. Сваки национализам му је био једнако стран, као и сваки простачки популизам. Сметале су му четничке каме и кокарде. Клонио се клерикализма, националне реторике, декоративне симболике и вашарског србовања. Светосавље је примао као облик византијског комонвелта и српски пут ка просвећености; манастири су за њега били школе писмености, градитељства и живописа. Као ретки балкански државници, ценио је хладну памет и критички ум [...] Његов либерализам, као и његов демократизам, није био безграничан [...] *У критици поданичког менталитета највише су му сметали себичност, глупост, дволичност, бахатост, примитивизам, затуцаност, покорност, потуљеност* [...] (Палавестра 2004: 558; курзив П. Т.)

У претходним редовима као да су описане неке карактерне особине Марка Ристића, вође, теоретичара, „грађанина покорног“ и надреалисте. Он се, наравно, попут неких других надреалиста, али и Андрића и иних, јако добро уклопио у нови систем вредности. Поремећених до данашњих дана, нажалост. Већ почетком 1945. Андрић ће бити гост у „Биласовој“ вили на Дедињу, коме је први комшија у суседној вили био Зоговић! До јуче на црногорском камењару, ти људи из шуме нађоше се одједном у вилама „народних непријатеља“. У нов режим одлично се уклапају и Десанка Максимовић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, Александар Белић, Гвидо Тартаља, Чедомир Миндеровић, говоримо само о српским писцима, не спомињући оне који су у Београд ушетали с партизанима, и прекрајали нам капу културе деценијама после рата.

Управо на Ђиласово заузимање, за амбасадора у Паризу постављен је Марко Ристић – имао је четрдесет и три године, и то му је било прво запослење у животу! Али пре но што ће отићи у Француску са својом драгом Шевом, сведочиће на суду против Томе Максимовића, који је у Недићевој влади био комесар за српске избеглице из Павелићеве ендехазације и других поробљених крајева, њих стотине хиљада. Из прича људи данас знамо са каквим је он надљудским напорима успевао да обезбеди смештај, храну и основне потрепштине тим несретницима. Ристићево сведочење је још један сраман чин човека без морала, пуно лажи и исконструисаних глупости (свакако по диктату комуниста, али и сопственог бешчашћа), а Максимовић је стрељан! Један од јуришника ОЗНЕ у тим бурним временима био је Јефто Шешкић. Он је један од ретких који је оставио писане трагове тих злочина, и пристао да прича о њима. Према његовом сведочењу Ристић је био сарадник, и то веома прилежан, ОЗНЕ у тим данима. Денунцирао је бројне Србе као сараднике окупатора или припаднике Дражиног покрета. Није тешко замислити како су завршили животи тих људи. „Као што се види Марко Ристић нам је дао једну читаву лепезу имена⁶ и на тај начин другови који су радили у II одсеку и који су били као референти задужени за Дражу Михаиловића имали су само из овог извора добру одскочну даску да могу наставити с радом [...]“ (Николић, Димитријевић 2010: 160). Награда за такво понашање је место амбасадора.

За новог амбасадора теку дани среће и славе. На пријему поводом 29. новембра, у резиденцију стижу француски надреалисти-комунисти: Арагон, Елијар, Елза Триоле. Сан је остварен, бар накратко, тог „бољшевичког амбасадора“, како га је назвао Лазаревић.

Ако је по Матису „слика наслоњач за око“, онда је свакако и намештај за зид, а и какав-такав намештај, ипак се лакше продаје од књижевности писане на једном споредном малом језику, неважном као што је наш. У много горем положају од сликара нашли су се тако српски песници који су се после неколико година дружења са Арагоном, Бретоном и Тристаном Царом, вратили у Београд да сруше грађански свет уметности, који, искрено речено, није ни постојао. Није имало шта да се руши, а они су већ били васпитани да не граде. Занимљиво, међу многим европским земљама надреалисти су се примили једино у Србији, где је најмање био потребан (изгледа због тога што смо

---

⁶ Ристић им је дао на десетине имена угледних Срба, трговаца, кафеџија, адвоката, инжењера, министара, професора. Много више него што су тражили и очекивали! Тиме се претворио у денунцијанта прве врсте, а издајнике је Данте сместио у последњи, девети круг *Пакла*. Они су најближи Луциферу, анђелу светлости који стољује у тами. Бити издајник, у име било какве идеологије, срамотан је чин, дело неморалног човека.

надреални као „небески народ“). Његови протагонисти понашали су се попут вечно увређених, несхваћених Донкихота, наравно, не плаћајући никакву цену неразумевању публике пошто су потицали углавном из добростојећих, имућних породица које су своје иметке стекле у првој генерацији извозећи у Аустрију свиње, жито, кожу, вуну и дрво (Капор 2019: 205).

Неко ће се упитати шта тражи у оваквом тексту Момо Капор? Осим што је проницљив и прецизан бележник живота, цртежом и књижевним крокијима, он је лично познавало многе од актера које спомињемо. Наравно, он тумачи појаве на себи својствен начин, иронично, са великом дозом хумора, извргавајући руглу негативне особине људи – познатих и непознатих.

Пошто су време окупације провели углавном у Београду, по бањама или код рођака у унутрашњости (сем Коче Поповића који је ратовао у Шпанском грађанском рату, а касније постао и партизански генерал), и када је на сцену ступила нова власт сељачког и радничког порекла, *стари надреалисти су се лукаво увукли у нову владајућу елиту, задржавајући ореол књижевних револуционара и предратних салонских левичара. Новом режиму, због света, били су потребни у декоративне сврхе људи такве левичарске прошлости који су течно говорили светске језике, били образовани, и успут, умели чак беспрекорно да се служе виљушком и ножем.* Неки од њих, постали су тако амбасадори док су други преузели најважнија места у култури нове државе (Ристић, Дедицац, Вучо, Матић) (*Исто*; курзив П. Т.)

Капор наставља у свом стилу, мало тачних информација, мало карикираних збивања. Свакако да су поједини надреалисти из богаташких кућа умели „беспрекорно да се служе виљушком и ножем“, али тај податак, набацан овако нехајно, капоровски, добија на специфичној тежини, спуштајући, приземљујући, све оно узвишено, што би се дало очекивати од оваквих људских громада. Знајући данас податке о томе како су се понашали партизани, освојивши туђе виле и станове, то увећава контраст старог и новог. Прање салате у клозетској шољи, сечење сланине на концертном клавиру, спаљивање паркета у пећи ради грејања, спавање у чистој постељини обучен и обувен у блатњавим чизмама, стара послуга која их запањена служи, у страху за свој живот, све то су детаљи који говоре о Ђиласима, Зоговићима, Брозовима, Дапчевићима и осталој пролетерској елити, новој наравно. Самозваној, наравно.

Са неограниченим државним новцем, Париз су почели да посећују некадашњи провинцијалци из балканске престонице. Вечерали су обилато и скупо у оним истим ресторанима у којима су пре рата били пресећени када би их приметили, и за своје столове примили бардови француског надреализма. Сада су они њима правили гала вечере у резиденцији југословенског амбасадора Марка Ристића. Позивали су их у званичне посете Југославији и омогућавали им летовања у дубровачким вилама затвореног типа. *Французи, који су из рата изашли сиромашнији него што су били, прихватили су са захвалношћу ове државне позиве, чудећи се јединој земљи на свету у којој су надреалисти дошли на власт.* Многи од њих пристајали су чак и да учине напор и поближе се сете ових сивих, ћутљивих и пре рата тешко приметљивих песника из земље недођије, који су наводно, са њима проводили ноћи у „Сирану“. Луј Арагон са супругом Елзом Триоле, био је после рата три пута гост југословенске владе, па опет ништа! 1946. у Београд стиже Елијар, да би присуствовао наводном суђењу Дражи Михајловићу, заједно са Егоном Ервином Кишом, и многим нашим „напредним“ писцима (*Исто*; курзив П. Т.)

Колико заједљив, толико је Капор и тачан у својим белешкама. Заправо, однос Француза према Србима (пардон – Југословенима), могао је бити само оваквим каквим га он описује. Прагматични западњаци знали су да искористе своје шансе за угодан и бесплатан провод, уживајући благодети туђег новца, туђих вила, туђих жена. Резултат свега?

Париз ни после тога није пристајао да штампа поезију надреалиста из Београда, па су они сами, у дискретно назначеном издању „Просвете“, преводили и штампали своја дела у великим тиражима да би их државним везама растурили у Француској што, такође, никада није имало успеха (*Исто*: 205–206).

Прекинућемо накратко ово Капорово тумачење српског надреализма, да бисмо се осврнули на ову, веома тачну, опаску о ништавном успеху истог у земљи порекла покрета. Упркос, дакле, свим њиховим везама, новцу, држави која је стајала иза њих, ништа им није помагало. Њихово дело је остало у запећку провинцијалног и локалног успеха, који би свакако био кудикамо мањи да у поратним деценијама нису били део власти, миљеници њени, и као такви промптно објављивани, били део обавезне лектире, пунили рафове библиотека, јавних и школских, били у школском и факултетском програму. Данас, кад их више нема, кад та идеологија чији су они део били, полако одумире, нестаје и бледи и њихово присуство у нашој култури. Јер дело већине њих није било непролазно. Уз пар

изузетака, пре свега Матићеву поезију и поједине творевине Давича, Вуча и Дединца, већи део онога што су они написали и објавили није преживело суд времена. А он је једини релевантан. Дакле, у Француској је рецепција њиховог дела била прилично поразна.

Једну књигу ће објавити Марко Ристић, а пет Душан Матић. Но, ако знамо да је Црњанском објављено десет књига, а Капору, четири, јасно је да то није сјајно, осим у Матићевом случају. Чак ни у антологијама наше поезије нису претерано заступљени, само се Давичо јавља у више њих. И да није књижице коју ће објавити Бранко Алексић *Надреалистичка поезија Југославије (La poésie surréaliste de Yougoslavie)* из 1985. (занимљиво је ово упорно инсистирање на југословенству српства!) као двојезичног издања, већине њих никад не би ни било на француском језику (Тодоровић 2016: 15–17).

Ово су егзактни подаци из нашег текста „Српска књижевност на француском језику“. Поразни за неке домаће истраживаче, који нам упорно пласирају причу о светском успеху српског надреализма. Једини српски авангардни покрет који је оставио трага у светској култури јесте Мицићев зенитизам, једино наше авангардно гласило које је жеља сваког колекционара авангарде и које се спомиње у свакој релевантној историји авангарде јесте *Зенит*. И то су чињенице које више нико не може негирати, ни оповргнути. Уз сву државну потпору коју су имали у поратном режиму комуниста, њихово дело није могло да се пробије даље од провинцијалног статуса. То је иронија судбине за ове „интернационалисте“, „модернисте“, очито ограниченог радијуса деловања, изван локалног забрана. Па чак и у домаћим оквирима, рекосмо, њихово дело полако пада у заборав, откако их не могу наметати као обавезно штиво, како је то био случај раније.

Љубав са француским надреалистима пукла је 1948. године, када су се они, као комунисти, одлучили за совјетску страну у сукобу са Југославијом. Када су једног остарелог француског надреалисту, који је очигледно остао доследан лудилу и у старијим годинама, на великој изложби „Надреализам у свету“ у Паризу 1975., наши телевизијски репортери питали да ли је познавао неке Србе који су били истакнути протагонисти тог покрета пре рата, он није могао да се сети ниједног.

„Ох, знате, мислим да је ту било неких младих Срба, свакакако да их је било... Јесте! Чуо сам да је један од њих, неки господин По...по...по...вић, постао чак и генерал! Incroyable, па то је величанствено!“ (Капор 2019: 206–207).

Надреалистички песник Коча Поповић, аутор девизе „Радо иде Србин у крајнике“, постао је чак и министар иностраних послова и касније и председник владе и остао на тој функцији све до пада у политичку немилост. А београдски песник Душан Радовић говорио је о нашим надреалистима као о људима који су доживели тужну судбину да су надживели своје дело.

Епилог и даље

Из овог кратке Капорове скице српског надреализма може се много тога прочитати између редова. Дело свих ових стваралаца, уз већ наведене изузетке, остало је само као предмет проучавања књижевне науке. Неке од мојих колега, нарочито они старији, направили су завидне академске каријере бавећи се њима. Неки су и у академију ушли. Али, то сад припада прошлости. Једноставно, искривљено огледало идеологије је замењено, визура је изоштрена и сад се пише „ни по бабу ни по стричевима“: сваком према заслугама. Они писци који су били одстрањени и остракизмом протерани из земље, полако су се враћали на своје место, које им је њиховим делом припадало. Чак и они стрељани, доживели су враћање у живот, а судски процеси њима проглашени су ништавним, баш као и одузимање њихових грађанских и људских права. Њихово потпуно поништавање било је трајно онолико колико је трајао и тај режим. А конструкције тих њихових проучавалаца пале су у воду аргументима, који су коначно смели бити употребљени. Као неко ко се деценијама бави авангардом, јако добро знам колико је било интенциозних нетачности, као и грешака насталих првенствено зато што се ти истраживачи нису научнички поштено потрудили да провере све релевантне податке. Наравно, и због владајуће идеологије. Неко време се то узимало здраво за готово, али срећом више није тако. Један од првих критичара који ће пробијати лед дијалектичког материјализма био је Раде Константиновић, својим сјајним делом *Биће и језик*, у коме ће минуциозно тумачити нашу модерну поезију, и вратити неке ствари и писце на своје место. После ће српску авангарду студиозно проучавати Зоран Маркуш, Гојко Тешић, Радован Вучковић, између осталих. Данас можемо рећи да је већина неправди поправљена, да су многе криве дрине исправљене, и да имамо комплетан и комплексан увид у нашу међуратну књижевност, свакако наш најплоднији и најбурнији период до сад. Место надреалиста је у том следу ствари, на крају баладе, после

свих оних других авангардних *изама*. Једноставно, тако је хронолошки, баш као и у Француској. Пре њих постојали су кубисти, експресионисти, футуристи, дадаисти, конструктивисти, супрематисти, у том периоду од 1905. до 1939, који данас називамо историјском авангардом. За њен почетак може се сматрати 1905. година, кад настаје први експресионистички покрет, *Die Brücke* (Мост), у Дрездену, за 1906/7. везују се почети кубизма, 1909. Маринети објављује први манифест авангарде у *Figaro*, и тиме започиње футуризам, 1911. у Мурнау настаје друга, утицајнија, експресионистичка група *Der Blaue Reiter* (Плави јахач), 1916. у Цириху настаје дадаизам, паралелно и истовремено и у Њујорку, руска авангарда се моћно развијала већ уочи година револуције, да би после ње просто експлодирала. Свему томе је крај почетком Другог светског рата 1939, кад многи уметници авангарде емигрирају у Нови свет, многи страдају по логорима нацизма и комунизма, неки извршавају самоубиство, а неки су се приклонили фашистичким или комунистичким идеологијама. Надреалисти су баштинили, итекако, достигнућа и открића свих ових покрета, будући на репу догађаја. Коначно, сви битни француских надреалисти прошли су непосредно кроз школу дадаизма, још од 1920, када ће многи значајни дадаисти прећи у Париз. Тристан Цара, Ханс Арп и Софија Тојбер-Арп стижу из Цириха, Марсел Дишан, Франсис Пикабија и Ман Реј из Њујорка, Макс Ернст из Келна, из Русије Сергеј Шаршун и Иљазд. Већина њих ће доцније, кад се дадаизам указом самоукинуо, неко време сматрати себе надреалистима. Али, мало њих ће се тако звати до краја живота. Једноставно, деспотски ауторитативан начин опхођења Бретона са својим сарадницима, многи нису могли дуго да трпе. Значи, надреализам ступа на сцену 1924, код нас је озваничен тек 1930. И ако је француски, у који ће се утопити бројни, првенствено ликовни уметници, из целог света, потрајао практично до Бретонове смрти 1966, па и касније, онај српски ће трајати релативно кратко. Већ током 1932/33 долази до распада покрета. То што ће неки од њих после рата користити ту спону да себе промовишу као *nes plus ultra* свеколике наше културе и књижевности, заузевши позиције у новој власти, данас им, рекли смо то, више није од велике помоћи. То што ће код нас, почев од Ханифе К. О. бити измишљен и тзв. период „преднадреализма“, што се противи свакој здравој логици осим оној извитопереној, јер како може нешто постојати пре него што је настало, осим ако није чекало у утроби творца да се роди, пре но што је именовано, говори о натезању књижевне науке до неистине и нетачности. Но ту кованицу она је само преписала из књига француских проучавалаца

надреализма, оних који су у деценијама његове доминације у француској култури, систематски одстрањивали друге, умањивали њихов значај, све док се такве конструкције нису исправиле објективним писањем других научника.

Деценијама је критика, од француске, па до српске, фаворизовала надреализам на штрб свих других покрета, а поготово дадаизма. Бретон се окружио правом дворском камарилом критичара, која је потхрањивала његово его и осећај моћи. А како су га напуштали једни уметници, јер ниједан од чланова покрета с његових почетака неће остати уз Бретона, тако су му прилазили нови, млади, неафирмисани, пре свега сликари. Бретон је својим везама лако отварао врата галерија и џепове колекционара, и тако деценијама мамузао мртвог коња. Захваљујући „чувеним“ француско-српским надреалистичким каналима, тим путем којим се лакше иде кренула је после рата и неколицина сликара из Београда, под патронатом Марка Ристића. На тај начин, надреализам је, испоставило се, најдуговечнији авангардни покрет двадесетог века. Свему дође крај. Кад умре папа бира се нови. Али, после Бретона или Ристића, нови се није појавио.

Од 1905. до 1924. сцена европске авангарде се радикално променила. Они *изми* који су преиначавали историју уметности, попут експресионизма, футуризма или дадаизма, нестајали су или се модификовали до непознатљивости. Руска авангарда, најкомплекснија од свих европских, биће осуђена на скору пропаст доласком на власт једног психопате. Заправо, тројица опасних менталних болесника, Стаљин, Мусолини и Хитлер, имаће и једну заједничку црту – омразу према авангарди – „дегенерисаној уметности“. Да ли је потребно говорити о истом односу у поратном периоду у нас? У време соцреализма, свака друга експресивност била је прокажена. Биле су потребне године, псеудо-отклон од Стаљина, финансије Запада, да Тито смекша свој светоназор према уметницима. И да допусти другачију естетику.

То је, ваљда, једини авангардни покрет (надреализам) који нема ни оригиналан назив, већ су усвојили Аполинерову кованицу. Промешавши карте фантастичне уметности са фројдовским психоаналитичарским кредом, надреализам је, заиста, најмање иновативан од свих покрета авангарде. Такве уметности је било одувек. Дадаизма или футуризма, конструктивизма или супрематизма у најрадикалнијим формама, никад пре. Бретон и екипа, пре сусрета са дадаизмом 1919, писали су прилично конвенционално, под утицајем постсимболиста или кубиста. Али, већ од 1916. дадаистички часописи и књиге стизали су

до Париза, изазивајући интерес младих уметника. На крају крајева, истинска авангарда Париза у тим годинама нису били ни Бретон, нити ико из његовог окружења, већ Аполинер, Сандрар, Пикабија, Дишан, Сати, Пикасо, Стравински, Пруст...

Мислимо да је најтачнија констатација да без дадаизма једноставно не би било ни надреализма, онаквог какав се појавио у Паризу. Као што ни дадаизам не би постојао, овакав каквим га знамо, без изума футуризма или експресионизма. Круг авангарде никад није био затворен, више је подсећао на спиралу без краја, а можда и без почетка. Чиста дијалектика, што би рекли црвени надреалисти. Али без материјализма, коме су се сви они приклонили и коме су се клањали, у својим удворичким церемонијама.

Кратка хронологија почасти бешчашћу

Закључујући ово наше виђење неких аспеката надреализма, српског првенствено, и бавећи се претежно ликом и делом једног писца, или како се после рата за њега могло говорити – друштвеног радника – Марка Ристића, човека у служби тог поратног режима, комунистичке идеологије, прилежног и верног, бар јавно, нисмо ни желели да се бавимо књижевним аспектом њихових творевина, јер је то немогуће у кратком огледу. Осим оних редова неопходних за илустрацију нашег става, који претежно припадају есејистичком дискурсу. Свакако, не најмање битном у надреализму. Нити у делу Ристићевом. Заправо, чини се да је данас он највише и запамћен као есејиста, много мање као песник и прозаиста. Колико је користи наша поратна култура имала од рада оваквих људи, дискутабилно је. Неке користи свакако да је било. Али, по нама, поједини надреалисти су начинили много више штете, а у такве спада и Ристић. Док су појединци својим друштвеним радом, пре свега у култури (Матић, Дединац), или ангажманом писца (Давичо, Александар Вучо, Матић), политичким (Поповић), научним (Костић, Никола Вучо, Миловановић), служили новим властима свако на свој начин, Ристић је превасходно есејистичар и књижевни критичар, кад није пресудитељ, макар посредни, људским животима. Ако је Коча Поповић један од главних шрафова титоизма, његов свакако највернији и најистакнутији надреалистички послушник, који ће се у тим деценијама потпуно одрећи књижевног рада, за њега нема много дилеме како га дефинисати. Он је био и остао комуниста до краја, чак и кад је склоњен са врха власти, па ће се у позним годинама поново окренути литератури.

Ордење, награде, друштвена признања највишег ранга (народни хероји, НИН-ове, АВНОЈ-еве, Седмојулске и друге награде, амбасадорска, деканска, професорска, директорска места, чланства у академијама, дебели хонорари за књиге, сабрана и изабрана дела, виле и повелики станови, летовања на Брионима и осталим местима за црвену буржоазију) били су награда за њихов несумњив допринос изградњи Титовог режима. Писци у служби народа. Или бар једног његовог дела.

После рата, они су били распоређивани на разне дужности, првенствено у установама културе, али и јавног информисања.⁷ Већ 1944. године Дединац добија задужење да обнови излажење *Политике*, Матић је у Радио Београду, Ристић је главни уредник Државног издавачког завода Југославије (Дизјуг), Давичо је секретар новооснованог Удружења књижевника Србије. Раде као новинари, али и путују у „братске“ комунистичке земље, као чланови званичних делегација писаца. Ристић 1945. одлази за амбасадора у Париз. О Поповићевим функцијама не вреди ни говорити, толико их је било: генерал, посланик Скупштине, начелник Генералштаба... Дединац, заједно са Јованом Поповићем, покреће *Књижевне новине* 1948. Те, за неке, кобне 1948. године, Ристић за сваки случај из Париза шаље Титу писмо, које завршава следећим речима: „Молим Вас, друже Маршале, да ми пошаљете потребне инструкције, и да верујете у *безгранично поштовање и љубав коју имам за Вас и за другове који су Ваши најближи сарадници*“ (Поповић 2006: 134; курзив П. Т.) Ако постоји школски пример полтронства, онда су то ови редови! И Давичо ће се приклонити Титу и Партији. Вучо руководи „Звезда филмом“ и започеће, по директиви, изградњу Филмског града у Кошутњаку. Матића постављају за декана Академије за позоришну уметност 1949, свега годину дана после оснивања, Дединац руководи Југословенским драмским позориштем (гостовање на Брионима, где пред маршалом играју Држићевог *Дунда Мароја*). Маршал постаје почасни члан САНУ, уз поздравни говори председника Академије Александра Белића.

Власт је увек могла да рачуна на писце, а пре свих на надреалисте, што показује и именовање маршала Југославије Јосипа Броза Тита (председника Владе ФНРЈ) за цензоре (чланове Комисије за преглед филмова за јавно приказовање), између осталих, и Александра Вуча, Милана Дединца и Оскара Давича (Поповић 2006: 140).

---

⁷ Сви подаци из овог и следећих пасуса преузети су из књиге Радована Поповића *Сјајно друштво*.

Ристић и Давичо су 1951. изабрани за дописне чланове ЈАЗУ, док њихово предлагање за чланство у САНУ није прошло! Они који нису били предратни чланови Партије, постепено се учлањују у њу (Вучо, Дединац, Матић). Коча Поповић 1953. постаје министар спољних послова, и на том положају остаје наредних дванаест година. Ристић је председник Комисије за културне везе са иностранством. Путовања у иностранство, укључујући Запад, су учестала. За есеј „Три мртва песника“ Ристић 1955. добија награду Савеза књижевника Југославије, Давичо добија Змајеву награду, а Матић Седмојулску 1959. Давичо 1965. по трећи пут добија НИН-ову награду, остајући до данас једини троструки лауреат. Мало ко ће се сетити наслова романа за које их је добио! Исте године враћају Црњанског у земљу. По одобрењу Великог вође, свакако. Матић постаје дописни члан САНУ, следеће 1966. добија Змајеву награду. Давичо наставља да напада све и свакога, осим Тита и Партије (Миру Траиловић, Танасија Младеновића), док Ранковића смењују са свих функција. Ристић 1967. постаје члан Савета федерације, а већ је добитник бројних ордена. Једини се Матић, 1968. ставља на страну студената. Свеједно, од Тита поводом седмдесетог рођендана, добија Орден заслуга за народ са златним венцем. Следеће године исти добија и Давичо, коме је тек шездесет. Као и Сабрана дела у двадесет књига. Матић постаје професор емеритус Академије за позориште, филм, радио и ТВ, а 1970. редован члан САНУ. Једини од свих надреалиста. Исте године Давичо добија награду АВНОЈ-а. Колико је искрена била њихова позиција у комунизму, а колико користољубива поза, можда најбоље сведоче следеће рећи Душана Матића, записане у његовом дневнику 1977. године:

Често сам говорио у последње време да Љ. С. [*Љубомир Симовић*] и Б. Р. [*Борислав Радовић*] нису ушли у Партију, или како се сад кардељевски компликовано, учитељски надриучено каже: Савез комуниста, него су право, на велика врата, ушли у Градски комитет! А још Б[*ора*] замера Ва[*ви Христићу*] како се не сналази у нашем самоуправљању. Будибогснама. Ма ко се још сналази у том фолирању, у том свеопштем галиматијасу који је једна играчка за просте и припросте. Свеједно смо на дну. Нема спаса. Сви се плаше... шта ће после бити. И са нама. (Поповић 2009: 222)

Матић је болно искрен, и као да саопштава осећања свих. Фолирање, лаж, мимикрије. Све ради успеха, ради пара, славе. У цео тај систем лаже и паралаже сјајно се уклапају „нове“ снаге, тада млади писци. Заправо, свако ко је желео успех, желео награде,

желео објављене књиге, морао се приклонити Партији и полтронству. Или остати анонимус. Наравно, у Матића је присутан и страх од скорог нестанка целог тог нефункционалног система, који ће уследити три године касније смрћу Ј. Б. Тита, али и његовом сопственом. Као и страх од сопствене старости и немоћи. Страх. Коначно и код миљеника режима на издисају. Дијалектика материјализма. Марксизам. Људи, само људи, идеје остају негде по страни, иза, превазиђене, прегажене, заборављене.

Давичо наставља своју донкихотовску борбу са ветрењачама сопственог ега, објављујући 1983. у Сарајеву књигу *Процеси* – каталог обрачуна са свим и сваким, од институција до појединаца. На то одговара, између осталих, и Петар Џацић, јер је у књизи и он био оплетен, следећим речима:

Одавно је Давичо изборио право на лаж као неку врсту (свог) обичајног права... Не могу га довести у ред ни разумна упозорења, ни судске пресуде,⁸ ни негодовање средине коју повремено (увређен!) напушта као побегуља⁹... Оскар Давичо је малигни барон Минхаузен наше књижевности... (Поповић 2009: 238).

То су године кад надреалисти почињу свој одлазак са овог света: Матић 1980, кад и Тито (можда и највећи надреалиста међу свима), 1984. Ристић. На његовој сахрани, рекосмо, свега четрдесетак људи, упркос одбору за сахрану, угледницима. Мало писаца, пријатеља још мање. Вучо умире 1985, Давичо 1989, Коча Поповић 1992, Ване Бор 1993, Петар Поповић 1994, а последњи Мохиканац 1995. То је Ђорђе Костић. Тако се завршила животна прича ове некохерентне скупине људи, који су хтели да промене свет. И као млади, и као средовечни, и као стари. И као уметници и као револуционари. Богати револуционари, сиромашни уметници. Амбициозни, сујетни, осветољубиви, неискрени. Ове особине односе се на појединце и на поједине њихове акте, у различитим периодима живота. Али да су до гротескног довели своје животе у старости, у односу на своје аспирације из младости, чињеница је. Да су постали наличје надреалиста из младости, ти старци огрезли у луксузу,

---

⁸ Давича је у више наврата суд новчано казнио због увреде части разних појединаца, који су га тужили. Он је, чак, театрално, какав је често био, претио да ће радије отићи у затвор, него платити казну. Наравно, то је била претња празном пушком.

⁹ Давичо ће почетком осамдесетих напустити накратко Београд, који га је одједном замрзео (*sic!*), и настанио се породично у Сарајеву. У вили Извршног већа БИХ! Постаје одмах главни уредник часописа *Даље*, који је и основао. Но та епизода кратко је трајала, наводно у Сарајеву ће му сметати смог!

друштвеним признањима, ласкама, такође је истина. Да је тешко одвојити дело од човека, за нас је неспорна чињеница. У овом писању бавили смо се превасходно њиховим ангажманом у јавном животу државе, како предратне, тако и поратне, њиховим уклапањем у правила игре, која су одлично следили, мајсторски се прилагођавајући менама и сменама.

ЛИТЕРАТУРА

- Aleksić, Branko. *La poésie surréaliste de Yougoslavie*. Paris: Poésie-Bis, 1985.
- Вучо, Александар, Оскар Давичо и др. „Позиција надреализма“. *Авангардни писци као критичари* (прир. Гојко Тешић). Београд: ИКУМ, 1994. 369–373.
- Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.
- Јеремић, Драган. *Надреализам*. Београд: Рад, 1957.
- Капор, Момо. *Успомене једног цртача*. Београд: Ленто, 2019.
- Kapirdžić-Osmanagić, Hanifa. *Srpski nadrealizam i njegovi odnosi sa francuskim nadrealizmom*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
- Лазаревић, Бранко. *Дневник једнога никога*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Лазаревић, Бранко. *Сабрана дела I – VI*. Београд: Завод за уџбенике, 2005.
- Marković, Slobodan Ž. *Nadrealizam*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1980.
- Николић, Коста и Бојан Димитријевић. „ОЗНА против народних непријатеља у Србији – два документа“. *Наша прошлост* 9 (2010): 155–168.
- Палавестра, Предраг. „Бранко Лазаревић у српској књижевности“. *Летопис Матице српске* 473. 4 (2004): 552–672.
- Поповић, Радован. *Сјајно друштво*. Београд: Драслер партнер, 2009.
- Поповић, Радован. *Српски књижевни зверињак*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Ристић, Марко. *Критички радови Марка Ристића*. Приредила Ханифа Капицић-Османагић. Београд: ИКУМ, 1987.
- Ристић, Марко. „Три мртва песника“. *Критички радови Марка Ристића*. Приредила Ханифа Капицић-Османагић. Београд: ИКУМ, 1987. 313–402.
- Ристић, Марко. „Против модернистичке књижевности“. *Критички радови Марка Ристића*. Приредила Ханифа Капицић-Османагић. Београд: ИКУМ, 1987. 150–158.

- Ристић, Марко. „Хумор 1932.“. *Критички радови Марка Ристића*. Приредила Ханифа Капицић-Османагић. Београд: ИКУМ, 1987. 159–166.
- Тешић, Гојко. „Надреалистички антимодернизам Марка Ристића“. *Српска књижевна авангарда*. Београд: Службени гласник, 2009. 403–433.
- Тодоровић, Предраг. „Српска књижевност на француском језику“. *Упоредна истраживања* 5. Ур. Кринка Видаковић-Петров. Београд: ИКУМ, 2016. 11–32.
- Христић, Јован. „После четрдесет и седам година“. *Есеји*. Нови Сад: Матица српска, 1994. 224–231.

Predrag Todorović

SERBIAN SURREALISTS OR WRITERS IN THE „SERVICE OF PEOPLE“: ONE PASQUINADE

Summary

In our paper we are dealing with one particular aspect of Serbian Surrealism – the social engagement of surrealists, in the period between two world wars, and also in time of socialist revolution. Describing the case of Marko Ristić, we have tried to show what were the consequences for those artists of their social engagement in the construction of new society, as being the part of that new regime. The intolerance of their public engagement was paradigmatically constant. Awarded with medals, positions in culture, diplomacy and politics, memberships in the academies, literary prizes, they were arbitrating in our everyday life for decades after the Second World War. The question of morale of those people was one of the crucial in our paper. By strange metamorphoses, from rich bourgeois children, they reached the positions that one could expect to be achieved in the former regime from which they were coming, the monarchy, rather than in that short-time utopia, where they turned out to be the bigoted communists. Who among them and how much was a real communist, is the question of all questions. We can guess the answer by reading their essays, diaries, journalistic articles, literary critics. That was the reason why we left their literary work, poetical and prose one, aside, as less important for our research.

Key words: Surrealism, Marko Ristić, engaged writers, Branko Lazarević, revolution, communism, dialectics, awards, morale.